

Світлана Малініна,
студентка 5 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Мойсієнко,**
доктор філологічних наук, професор.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У ТВОРАХ ПИСЬМЕННИКІВ – ДІЯЧІВ ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ОСЕРЕДКА К. XVI – ПОЧ. XVII СТ.

*У статті досліджено структурну та семантичну організацію
фразеологізмів у творах Герасима Смотрицького, Василя Суразького,
Клірика Острозького та Даміана Наливайка.*

Українська літературна мова у другій половині XVI – XVII ст. мала досить широке, як на той час, застосування у творах різних стилів і жанрів. Мова української народності ще не виробила тоді єдиної для всіх сфер життя, певною мірою унормованої писемності. Для потреб освіти, науки, церкви, полеміки, державно-дипломатичних, ділових документів, художньої літератури використовувалися два типи літературної мови, які мали вже кількавікову історію і власні традиції, – «це так звана “мова слов’яноруська» і «книжна українська» [4, с. 68].

Розвиток літератури, друку є, як відомо, дуже важливим чинником, який сприяє вдосконаленню літературної мови. Цей чинник відіграв величезну роль і в розвитку української літературної мови кінця XVI – XVII ст. Українська література того часу вже мала визначні твори різних жанрів: літописи, ділові документи, історичні повісті, наукові праці, твори художньої літератури тощо. Але найвідомішими та найактуальнішими, такими, що повністю відображали тогочасну історичну дійсність і ставлення народу до неї, стали твори полемічної літератури. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст. презентується творами, основний сенс яких зводиться до утвердження християнської моралі та ідеалів. Її основу складають твори, написані православними (Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський), уніатами (Петро Скарга, Іпатій Потій) та протестантами (Христофор Філлалет) українською та польською мовами.

Високий рівень науковців, що працювали в Острозькій академії, їх багатогранна діяльність є предметом всебічного вивчення. «Герасим Смотрицький — перший ректор Академії — родом із місцевих українців, подільський шляхтич, був писарем у Кам'янець-Подільському старостві. Людина високоосвічена й надзвичайно обдарована, активний діяч Острозького літературно-наукового гуртка, один із перших українських релігійних полемістів, автор знаменитої праці «Ключ царства небесного» (Львів, 1587), один із видавців «Біблії», автор «Передмови» до неї й віршованої посвяти князеві Острозькому. Клірик Острозький (рр. н. і см. невід.) — український письменник-полеміст. Його справжнє ім'я залишається невідомим. Твори цього автора написані яскравою, образною мовою, близькою до народної української. Дем'ян Наливайко — український церковний діяч і письменник; високоосвічена людина, поет, перекладач проповідей Івана Золотоуста...» [1, с. 4].

Літературний доробок письменників-діячів Острозького культурного осередка становить цінність не лише з погляду власне літературного, але й для вивчення елементів та категорій української мови в діяхронії. Мова їх творів має виразно народну складову. Попри традиційне використання церковнослов'янізмів та все більше втягуваних із кінця XVI ст. в тогочасне письменство полонізмів, у творах знаходимо численні зразки лексики та синтаксису народнорозмовного характеру. Особливо насичена мова полемістів-книжників влучними висловлюваннями, стійкими сполученнями слів.

Об'єктом нашого дослідження є стійкі сполучення слів у творах письменників-діячів Острозького культурного осередка.

Предмет дослідження — структурна та семантична організація фразеологізмів у творах Г. Смотрицького, В. Суразького, Клірика Острозького та Д. Наливайка.

Мета нашої роботи — виявити й прокоментувати фразеологічні звороти у творах вищевказаних письменників, визначити, яку частину складають власні вислови авторів, а яку — запозичені, показати фразеологічне багатство мови їхніх творів.

Актуальність роботи полягає в тому, що досі творчість Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Клірика Острозького та Дем'яна Наливайка, незважаючи на наявний у ній багатий мовний матеріал, не була об'єктом спеціального детального лінгвістичного дослідження. У підручниках і наукових статтях знаходимо лише фрагментарні описи мови творів письменників у цілому, не спрямовані на аналіз

конкретних мовних явищ. Наша робота є першою спробою якомога ширше дослідити походження, значення і використання фразеологічних одиниць у творах названих авторів, з'ясувати історію походження значної кількості стійких зворотів.

Наукова новизна полягає в тому, що в роботі розглядаються ті аспекти творчого доробку найвизначніших письменників Острозького осередка, які досі не досліджувалися, – фразеологічне багатство мови творів. Також здійснюємо першу спробу укласти фразеологічний словник за творами письменників та словник афоризмів.

Завданням вивчення фразеології в історичному розвитку є з'ясування історико-етимологічної основи фразеологічних одиниць, внутрішня форма яких утрачена; вивчення законів розвитку фразеологічного складу, змін у структурі фразеологічних одиниць; визначення причин фразеологізації сполучень слів.

Староукраїнська письменність періоду XVI – XVII ст. орієнтувалася на мовну традицію попереднього періоду, яка йшла від давньоруської мови, а також на мовні норми церковнослов'янської мови. Розвиток фразеології цього періоду досліджували вчені І. К. Білодід, П. П. Плющ, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга, В. В. Німчук та інші [8, с. 331].

Книжна українська мова, розвиваючи та збагачуючи загальнонародну фразеологію, успадковану з мови періоду Київської Русі, значною мірою використовувала церковнослов'янське джерело. Звичайно, лексичний склад запозичених фразеологічних одиниць неодноразово змінювався, оскільки доводилося підбирати, осмислювати й пристосовувати слова й фразеологізми рідної мови для передавання нових, іноді зовсім чужих понять.

Процес семантизації, поява загального переносного значення в результаті поглинання ним конкретних значень окремих складників може бути підтверджений багатьма прикладами, як-от: зворот *ярмо на шию повісити* ще близький до первісного значення, але вже містить фразеологічну метафоричність, бо в цілому означав «*мати важку, неприємну роботу*»:

– *Я тобѣ жену приведу, хату дам, землю дарую, тоє ярмо на твою шию повѣшу* [2, с. 509].

У процесі подальшого переосмислення словосполучення, втративши буквальний зміст, починає вживатися тільки з переносним

значенням (*зорватися з гаку* – врятуватися від біди; *костки вметовати* – сварити між собою тощо).

«Непряма номінація – найбільш відповідний спосіб для формування оцінних найменувань через саму свою відносність», – указує Н. Д. Петрова [5, с. 42-43].

Багато стійких сполучень слів, утворених у цей період, містять у собі слова-символи, адже «...в українській культурі (фольклорі) давня народна символіка залишилась у значно більшому обсязі, ближче до своєї первозданності...» [9, с. 14].

Одним із основних джерел фразеології була професійна лексика староукраїнської мови. Селянський і військовий побут, виробнича діяльність людей були тим середовищем, звідки беруть свій початок багато фразеологічних виразів. Виходячи за межі виробничо-побутової сфери, такі сполучення слів набували переносного значення і стали здобутком фразеологічного фонду загальнонародної мови. Відрив від професійного або побутового ґрунту завжди пов'язаний із розширенням сфери вжитку фразеологізмів. Наприклад, у творі Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» натрапляємо на сполучення слів, утворені на основі побутових слів (млин), частин людського тіла (вуха, очі), які стали ідіомами, семантично нерозкладними, коли вони втратили реальне значення і набули метафоричного, переносного: *на сво^и млы^н ри^мскі^и* (у початковому варіанті – *на свій млин воду лити*), *по^лны оуши, очи колоти*:

Слова Хвѣы, и ап^ловъ е го свѣ^тых на сво^и млы^н ри^мскі^и криво опачиноу натага^л [7, с. 11].

Якожь тыхъ нови^н ачь непра^вдивыхъ але шкодливыхъ. о ва^с те^перь по^лны оуши всюды [7, с. 7].

Тые то слова бж свѣ^тіе живые явне колю^т обѣ^две оцѣ^м ты^м всѣ^мь которые та^к великю а ва^жндю справѣ его на единой особѣ^м проти^в воли его завещаютъ [7, с. 16].

Бѣ^ссты^оныє очи колоти бѣ^ддѣ^ть [7, с. 6].

Серед знайдених нами в аналізованих творах 112 фразем є синонімічні (*си^лныхъ не^божных со престоловъ зметывати* – *анаѡемѣ^т предавати*; *пекел^ный огень* – *яд аспи^оный*; *пи^лно слѣхати* – *нахилати оухо*; *окрутноу смертю погубити* – *мечу предати* тощо), антонімічні (*ср^оце з мыслью та^ино уковало* – *пѣро з рѣкою явно дказало*; *бѣ^с встыдѣ и страхѣ* – *б^оазню бѣ^жею*; *отворивши обоє очи* – *замрѣживши око дѣховное*; *побожное і чистое сердце* – *не велми*

щире серце тощо); лексичні та граматичні варіанти фразеологічних одиниць (*очи колоти – колю^м обѣдѣ оцѣ; ни приложити ни о^мяти – нѣ придати не о^мати; краем палца доткнути сѧ – нѣже краем перста коснутисѧ* тощо).

Одним із актуальних завдань сучасної фразеологічної науки є наукова систематизація різнорідного фразеологічного матеріалу, у тому числі й історичного, адже значна кількість фразеологічних зворотів, що виникли ще сотні років тому, існує й нині, щоправда не завжди той чи інший вислів зберігає своє первісне значення.

Як стверджує Ю. Ф. Прадід, «... якою б не була та чи інша тематико-ідеографічна система класифікації, вона завжди ставить перед собою мету створення саме цілісної картини, в якій із окремих «камінчиків» складається мозаїка національної фразеологічної системи. ФО (власне, як і слово) вміщує в собі, нагромаджує і зберігає знання про навколишній світ. Вони – колективна пам'ять носіїв мови, пам'ятка культури, дзеркало минулого і теперішнього нації, ключ до розуміння укладу, способу життя відповідного народу» [6, с. 4].

За класифікацією В. В. Виноградова та М. М. Шанського нами виділено 7 фразеологічних зрощень (*межи бѣлыми головами, содѣтель закону, злоуміє суемудрных, козноплетенная пленница, геенѣ огняной, анаѣемѣ предавати, на сво^ѣ млы^н ри^мскі^ѣ*), 32 фразеологічні єдності (*в мгновенію ока, за злото вылупити собѣ очи, грызло его сумненє, яснѣѣ солнца вам променьми своими очи колоти, в нѣвеч обернено, второе розпинаючи собѣ сина божія, сумнѣне свое скотски безчеловѣчне потоптавши* та ін.), 41 сполучення (*поє(д)найтєсѧ з бгѣомѣ; мешканьє нечистое; непріазнь между бг о(м) справити може(т); краем па(л)ца доткнути сѧ его* та ін.), 104 фразеологічні вирази.

Також здійснено генетичну класифікацію аналізованих фразеологізмів, яка дала можливість зробити висновок, що найбільшу частину становлять власні вислови письменників та цитати з Святого Письма. Народні прислів'я та приказки, запозичені афоризми зустрічаються порівняно рідко.

Соматична класифікація показала, що у творах найчастіше трапляються фразеологізми з компонентами «серце» та «око, очі». Фразеологічні звороти з компонентами «лице», «ніс», «вуха», «коліна» – одиничні.

Фразеологізми, утворившись на певному етапі розвитку мови, часто продовжують своє існування впродовж віків; деякі змінюють при цьому своє значення і свою форму; інші трансформуються незначно або взагалі не змінюють ані форми, ані значення.

В. І. Кононенко зазначає: «... відомо, що первинне семантичне наповнення фраземи і її компонентів у сучасному вживанні звичайно не виявляється, проте опосередковано воно впливає на змістовий план, властиві їй морально-оцінні, підсилювальні значення, стилістичну забарвленість, отже, певною мірою визначає і результати синхронно-описових спостережень» [3, с. 34].

Серед афоризмів видатних людей, що жили й творили пізніше, ніж автори досліджуваних творів, нами знайдено співзвучні вислови. Наведемо ці паралелі.

Не толко часѣ якого до^лгого, але и д^на и години єдиное стравити дармо, а бѣ³ потребне шкода – Не належить шляхетному розуму більше втрачати часу на сон, ніж на свідоме життя, бо ж сон є якоюсь подобою смерті (Касіян Сакович) [10, с. 21].

Плохое хвалачи доброє гѣдит. – Говорити лихе, а промовчувати добре – однакове є зло (Данило Туптало) [10, с.104].

Добрий добре шанує, злий шанує злеє (Семен Климовський) [10, с. 23].

Бывшы ѿ^тстѣпили ѿ^т вѣры с невѣрными суть причтен – Коли хто хвалить чужу віру, виявляється своєї віри огудником. Коли ж почне хвалити і свою віру, й чужу, то виявиться двовірцем і стане близьким до ересі (Феодосій Печерський) [10, с. 13]. Як ми переконалися, твори видатних письменників кінця XVI – початку XVII ст. Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Клірика Острозького та Даміана Наливайка насичені фразеологічними зворотами, вирізняються багатством мови: приповідками, порівняннями, влучними висловами, у яких автори зберігають особливості живої мови народу. Твори високо оцінено літературознавцями різних часів за влучність виразу, делікатний гумор, нахил до промовистих поетичних висловів.

Зафіксовані в творах фразеологічні одиниці, безсумнівно, можна назвати зразками народної мудрості. Вони, крім того, засвідчують дотепність авторів, широту їхніх енциклопедичних знань та прагнення донести до читачів правду, чисту та колоритну.

1. Апанович О. Острозька Академія // Урядовий кур'єр. – 1999. – 16 вересня. – С. 4-6.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія. Ред. кол. В. М. Русанівський, В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга та ін. – К., 1983. – 744 с.
3. Кононенко В. І. Процеси формування і розвитку російської і української фразеології // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 34-43.
4. Курс історії української літературної мови: В 2-х т. За ред. акад. І. К. Білодіда. Т. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 596 с.
5. Петрова Н. Д. Зоосемічні фразеологічні одиниці в оцінних структурах // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 42-45.
6. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 35-38.

7. Смотрицький Г. Ключ царства небесного. Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2005. – 124 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 440 с.
9. Ужченко В. Д. Слова-символи в народній фразеології // Українське мовознавство. – Вип. 14. – 1983. – С. 14-21.
10. Українська афористика / Під заг. ред. І. Драча та В. Черняка. – К.: Просвіта, 2001. – 320 с.
